

ІСТОРІЯ СОЦІОЛІНГВІСТИКИ. ІСТОРИЧНА СОЦІОЛІНГВІСТИКА

УДК 811.161.2'27-26''15/16":316.1

РОЛЬ ВЛАДИ І ЦЕРКВИ У ФОРМУВАННІ СТАТУСУ ТА ПРЕСТИЖУ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ В XVI – ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XVII ст.

Уляна Добосевич

*Львівський національний університет імені Івана Франка
вул. Університетська, 1/234, 79001 Львів, Україна,
u-lana@hotmail.com*

На матеріалі писемних текстів розглянуто особливості мовної ситуації та процеси утвердження української (руської) мови в різних суспільних сферах. Окреслено статус української мови як офіційної в діловій документації, її уживання в релігійному письменстві та освіті. Розкрито формування ознак ритуальної та апостольської мов. Зроблено висновок про мовну ситуацію, в якій задоволення комунікативних, культурних та освітніх потреб, здійснювалося п'ятьма мовами.

Ключові слова: мовна ситуація, українська літературно-писемна мова, статус, престиж, функції мови.

Період XVI – першої половини XVII ст. у суспільно-культурному житті українців постає як «доба важливих реформ релігійного життя, формування... нових громадських структур, виникнення нових типів навчальних закладів, небаченого раніше поживлення літературного життя, нових культурно-релігійних ініціатив» [1: 482]. У статті розкриємо формування статусу і престижу української (руської) мови. Завдання дослідження – з'ясувати роль влади і церкви у цих процесах. Ілюстративний матеріал зібрано з джерел [6–16], а також матеріалів Картотеки історичного словника, укладеної Відділом української мови Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України (у тексті позначені *). Методи аналізу – описовий та зіставний.

Влада і питання функцій мови. Мова політично залежного етносу мала статус урядової у Великому Литовському князівстві, а згодом і в Речі Посполитій. Офіційні документи, зокрема три видання Литовського Статуту 1529, 1566 та 1588 рр., чітко прописали статус української мови: «*писарь земский маеть по руску литерами и словы рускими вси листы выписы и позвы писати, а не иншимъ езыхомъ и словы*» [2: 74]. Відтак усі документи потрібно було оформляти за офіційними вимогами: «*И на то есми его милости пану Виленскому даль сесь мои лист ... писмом руским*» [*9: 294], «*И на то даю сей мой листъ ... литерами рускими*» [*6: 93], «*Даль сес мои лист ... с подписом властное руки моеї по Руски*» [*6: 360].

Уживання руської мови у справочинстві в суспільних чи приватних реаліях визначала тогочасна усномовна практика. Досконале знання церковнослов'янської мови (що було привілеєм небагатих) не давало змоги повноцінно спілкуватися нею у приватних чи суспільних справах. Очевидною була потреба користуватися мовою, яка

максимально відповідала меті та характерові такого спілкування. У низці писемних джерел тієї доби відбито процес перемикання коду із церковнослов'янської мови на руську. Найбільш поширений спосіб – вживання глос, якими перекладали чи тлумачили слово або вислів. Поряд із цим є випадки, коли для тотожного за змістом висловлювання використано не лише різні мови, але й різні способи і засоби передачі інформації (за традиційно-стильовим критерієм – різні «слоги»). Прикладом може бути послання 1588 р. православних громадян з Вільна львівському братству з проханням надіслати греко-слов'янську граматику: *«Егда же сподобить вы оно благодарственное и спасительное начало совершити, молимъ, да избытокъ благодати ихъ будетъ и въ нашемъ лишеніи. Исъ-проста реци, сто или двѣтъ книгъ пошлите намъ, учинивши имъ цѣну слушную; а мы съ подякованымъ вашей любви, возвѣщенная пошлемъ»* [7: IV: 5–6].

Писемна практика з орієнтацією на загальнозрозумілий характер (попри окремі регіональні відмінності, зумовлені впливом місцевого живого мовлення) стає визначальною у процесі добору і закріплення низки прикметних для української мови фонетико-орфографічних та морфологічних явищ, які згодом будуть кодифіковані як літературна норма. Лексичний склад ділових документів активно поповнювався поряд з питомими українськими елементами запозиченнями з польської, чеської, німецької та латинської мов. Руська літературно-писемна мова у статусі офіційної утверджувала свої позиції і ставала основним мовотворчим фактором.

Проте вже з другої половини XVI ст. розгортається чужомовна експансія, на що українці-русини у багатьох випадках активно реагували. Не останню роль у цій похиці що виграшній для функцій української мови конкуренції відіграв престиж цієї мови, який вимірювався суспільними та особистісними параметрами.

Українська шляхта мала громадянську відвагу і національну гідність, щоб вимагати в польського короля дотримання букви закону. Історичні документи фіксують неодноразові звернення українців до польського короля з питаннями, що стосувалися статусу руської мови. У петиції української шляхти з Києва 1571 року викладено прохання надсилати державні документи руською мовою; у чолобитній брацлавської шляхти 1576 року наголошено двічі: *«Даны суть листы... братиши нашои ... писмомъ Польскимъ писаные ... Хотя жь, наяснѣйший милостивый королю, за постановленьемъ унѣи, листы съ канцелярии вашои королевской милости не инакимъ, одно Рускимъ писмомъ мають быти выдаваны ... Покорными нашими прозбами просимо, абы ваша королевская милость ... до насъ листы съ канцелярии вашои королевской милости Рускимъ писмомъ выдавати розказати рачиль»* [7: III: 187–188]. Від польського короля Сигізмунда III 1588 р. надходить грамота про підтвердження прав і вольностей жителям Литви: *«якожь о томъ привилей нашъ, водль права ихъ Руского, писмомъ Рускимъ обывателемъ великого князства Литовскаго выдати розказами есьмо»* [7: IV: 4]

Високий суспільний престиж руської мови, який намагалася підтримувати українська еліта, проектувався і на особистісний рівень. Так, для лубенського князя Семена Ликова стало за образу вручення уповноваження на сейм, написаного латинською мовою: *«а А(м) руси(н) вѣдає(т) коро(л) его м(л)сть жеє(м) а русин а мандаты по латыне на мене пописано»* [*15]. У повторюваному «я русин» виразно простежується індивідуальний „ідентифікаційний стрижень” [3: 29], який актуалізується за мовною ознакою.

Низка скарг про національні утиски – головно з приводу виробничих, релігійних та освітніх справ – надходить зі Львова: послання Ю. Рогатинця до проповідника Стефана з Вільна 1599 р., грамота Львівського братства 1608р.,

інструкція українського населення послам на сейм для захисту прав і привілеїв 1609 р. тощо. Основну ідею цих скарг відображали твердження: «Того неволенъ русинъ на приржоно(и) земли своє(и) руско(и) уживати, в то(м) то руско(м) Львовъ» [*11]. Вірність української шляхти етнічній ідентичності забезпечив саме мовний чинник.

Престиж руської мови підтверджують приватні документи. Прикладом може бути заповіт Василя Петровича Загоровського, у якому йдеться про виховання і навчання синів. Усвідомлюючи значення рідної руської мови в навчальному процесі, автор заповіту вважає, що важливо знати латинську мову. Водночас батько наполягає, щоб сини «писма своего Руского и мовенья Рускими словы и обычаевъ цнотливыхъ и покорныхъ Рускихъ не забачали» [*6: VI: 74].

Практично у всіх документах, пов'язаних із навчальним процесом, ставиться питання про руську мову: у грамоті 1589 р. про дозвіл віленським православним громадянам мати церковне братство і школу: «дѣтей братьи уписноѣ и убогихъ сиротѣ языка и писма Руского, Греческого, Латинского и Польского накладомъ брацкимъ дармо учити повинны» [7: IV: 23]; у грамоті православним жителям Бреста з 1592 р. – «для науки дѣтей народу хрестьянского всякого стану, ку оздобѣ и пожитку Речи посполитое, позволяемъ мѣти школу Греческого, Латинского, Польского и Руского языка, и людей учоныхъ въ тыхъ школахъ вольно ховати» [8: 244]; у грамоті 1592 р. мінським православним міщанам на заснування при церкві братства і школи «для науки дѣтокъ малыхъ ... и тамъ дѣтей писма Греческого и Руского учити» [7: IV: 51].

З приводу шкільних і церковних справ активно спілкуються між собою члени Віленського православного братства і Львівської Ставропігії. В одному із листів з Вільна 1619 р. розповідають про споруджений 1617 р. «домъ школьній», поділений на 5 «училищ», де ведеться навчання різними мовами: «отъ них же во трехъ Латинская наука иновѣрными (скудости ради своихъ) Нѣмцами чтетя, въ четвертомъ Руская, пятое во Славенскаго и Греческаго языка наказаніе» [7: IV: 506]. Ця структура «школьного дому» сфокусувала основні напрями мовної освіти. Латиномовні студії дозволяли українському інтелігентові інтегруватися в європейський культурно-освітній процес, знання грецької та церковнослов'янської мов було даниною православному віросповіданню. Необхідність вивчати руську мову продиктована практичними – навчальними та комунікативними – потребами. З навчальною метою, наприклад, було переписано руською мовою «науки послове(н)ску переведеные» – діалектику, риторіку та філософію – вочевидь, підручники або конспекти які належали новозаснованій братській школі у Львові [*11].

Традиційно при братських школах працювали друкарні, де видавали і поширювали церковну і світську літературу. Князь Костянтин Острозький у листі до братчиків Львівської Ставропігії 1609 р. просить прислати друкаря для роботи над книгою «Розмова» блаженного Мелетія, яку планує опублікувати як Грецькою, так і руською мовами [7: IV: 203], тим самим засвідчуючи і утверджуючи її авторитет як у освітній, так і в церковній сферах.

Церква і питання функцій мови. Другим чинником, який зумовлював і визначав статус руської мови, стала церква – найвпливовіша на той час інституція, покликана задовольнити не лише суто релігійні, але й різноманітні культурні потреби суспільства. Півторасталітній період в історії формування української літературної мови, точкою відліку якого можна вважати Четю-Мінею 1489 р., особливий тим, що в цей час максимально стираються усталені межі у використанні церковнослов'янської та руської мов. У сучасному мовознавстві на позначення результату взаємодії церковнослов'янської та руської мов нерідко послуговуються терміном *слов'яно-руська*

(слов'яноукраїнська) мова. Однак цей термін, на наш погляд, є не цілком вдалим, оскільки: 1) кожна з цих мов є своєрідною системою з притаманними їй фонетичними, морфологічними та лексичними ознаками; 2) вживання руської літературно-писемної мови не продовжувало, а швидше руйнувало церковно-слов'янську традицію. Українська мова у пам'ятках релігійного стилю представлена системою ознак на усіх мовних рівнях, на відміну від писемних текстів попередніх століть, де елементи української мови є лише окремими вкрапленнями на тлі церковно-слов'янської.

Під впливом ідей Гуманізму-Відродження та Реформації виразно зміщуються акценти з наднаціональних латинської (у римо-католицькому світі) та церковно-слов'янської (у грецькому православному світі) на мови національні. Утверджується статус літературних німецької, польської, чеської мов. Антропоцентрична філософія Гуманізму в поєднанні з реформаційними ідеями сколихнула узвичаєні релігійні традиції. Людина прагнула до особистого спілкування з Богом через молитву і акт Богослужіння, через пізнання основ християнської віри. Досягнути цього за посередництвом чужої мови важко, а для посполитого, який не засвоїв церковнослов'янської мови, це завдання надскладне. Однією з потреб постала адаптація релігійних текстів до розуміння «простого люду»: *«Бо и якъ же вѣдати мають, коли писма и книгъ святыхъ отецъ, до таковыхъ речей потребныхъ, въ нашомъ языку рускомъ не маемъ, а чужимъ вѣрити не хочемъ»* [*16: 118].

Контролюючи практично усі сфери життя суспільства, середньовічна церковна влада намагалася виробити власну концепцію у відповідь на назрілі мовні проблеми. Наприклад, в Італії XIV–XVI ст. у середовищі духовенства протягом тривали дискусії навколо мовних питань. Враховуючи поняття гідності мови та норми, церковна влада розробила критерії, за якими розмежовували традиційну літературну (церковну) мову і живу народнорозмовну. Унаслідок дискусій визначено поняття ритуальної та апостольської мов. Статус ритуальної мови забезпечував можливість використання її як мови Св. Письма і богослужіння, натомість апостольська мова вживалася як засіб поширення християнської науки серед простих людей. До ритуальних належали латинська, грецька і старослов'янська мови, до апостольських – національні, серед яких і руська [4: 210–216]. Обговорення цих проблем дало поштовх до впровадження та утвердження національних мов у церковну сферу.

Розробивши такі положення, церковна влада мала на меті узгодити прагнення прихильників реформаційних ідей розуміти текст Св. Письма з певними релігійними канонами щодо його мови. З іншого боку, це був спосіб узаконити латинську мову у країнах Західної Європи і церковнослов'янську на східних теренах Речі Посполитої як єдино прийнятні в канонічних текстах Св. Письма і богослужіння. Отже, для живої розмовної мови було відкрито заборонену до цього часу релігійну тематику. Це поступово зменшувало відстань між живою мовою і мовою церкви, яка одночасно виконувала функції літературної.

Статус апостольської мови зумовив адаптацію української мови до релігійного тексту. Слово Боже через живе мовлення мало дійти до простого люду. Мова поступово удосконалюється, засвоюючи одночасно елементи ритуального коду, бо стає засобом передачі «речей божественних». У такий спосіб відбувається складний процес проникнення народнорозмовного мовлення в літературне середовище, процес опрацювання, шліфування мовного матеріалу, внаслідок чого він набуває ознак літературної мови. Тому підрядність з домінантою церковнослов'янської мови перетворюється на сурядність, в умовах якої з'являється унікальний шанс використати потенціал «простої» руської мови не лише для тлумачення, але й для перекладу

канонічних релігійних текстів. Настає тимчасова ремісія «антагонізму між престижним і природним, сакральним і народним» [3: 25].

Те, що визначене як природне – руська мова – є засобом поширення християнського віровчення в середовищі «люду посполитого». Українські церковні діячі й особи світського стану дбають насамперед про те, щоб адаптувати християнську писемну спадщину на українському мовному ґрунті. Найактивніша праця спрямована на переклади текстів церковних проповідей і тлумачення Святого Письма, оскільки це не суперечило церковним канонам і не викликало застереження з боку церковної влади. За настановою І. Вишенського, усе, що виходило за рамки церковних канонів, «по літургії» дозволяється просто викладати і тлумачити. «Простою же нашою п̄снью рускою поюще бога благодарѣте», – закликає Вишенський, підтримуючи живомовний струміння вираження релігійних почуттів [*10: 55–56].

З'являються численні спроби подати християнську науку доступною і зрозумілою руською мовою. Серед таких спроб чільне місце з огляду на велику популярність у середовищі духівництва належить учительним Євангеліям. У передмові до одного з таких збірників проповідей і повчань, виданого 1616 р. в Єв'є, автор вишуканим стилем засвідчує дидактичну роль руської мови: «То(и) ко(ш)то(в)ньи а не(в)ньи в Єв(г)лїи учите(л)но(м) словес(н)ского азыка скритостю закопаны(и) кле(и)но(т) тепе(р) Руского азыка поня(т)є(м) ѿ(т)копаны» [*13]. Зазвичай укладачі збірників проповідей мотивують потребу в перекладі незнанням грецької чи церковнослов'янської мови: «Маєте і тепе(р) книжищу великого и чудовного ста(р)ца Макарія, з грецького на простую рускую мову, власне для ва(с) самы(х), которие не могут за своими забавами в чита(н)ю книгъ много працювати, нарѣкаєте на недомыслность и трудност(ь) славенского азыка, преложєньи бесѣды» [*12: 8].

Поширений також інший спосіб передачі церковних текстів – дублювання церковнослов'янського варіанта («для того и простою мовою на другой сторонѣ слово в слово догожаючи выразоуменьа того пожиткоу и потребѣ написати важлиса») [*14: 5]) або скорочений переказ на маргіналіях руською літературно-писемною мовою.

Українська мова звучала в церкві під час казання-проповіді поряд із церковнослов'янською як мовою богослужіння і Св. Письма, внаслідок чого у сприйнятті «чоловіка посполитого» її престиж підносився до сакрального рівня.

Церква стає осередком, де не тільки прищеплюються християнські моральні цінності, але й починають культивувати ідеї, які сьогодні можна назвати як національні. Сприяли цьому загальноєвропейська хвиля національного піднесення та полеміка навколо питання про унію. Перший фактор створював необхідний суспільно-культурний фон, на тлі якого розгорталися дискусії у справах церковних. І прихильники, і противники унії апелювали до релігійних почуттів, однак дуже часто поняття віросповідного трансформувалося у національне. Наприклад, Іпатій Потій у посланні до князя Костянтина Острозького на позначення конфесійних станів уживає прикметники *грецький* і *римський*, а згодом синонімічним до *грецький* (за конфесією) починає виступати *руський*: «Яко Русинь Рымляниномъ, так и Римлянин Русиномъ гордити не может» [8: 282]. У писемних документах така взаємозаміна є поширеним явищем – від *релігія Греческая* і *церква Руская закону Греческого* до *релігія Руска*, *суд духовний Руский* і навіть *люди набоженства Руского*. Усвідомлення ідентичності за релігійною ознакою поступово переростає в розуміння національної приналежності. Серед консолідуючих факторів, які об'єднали представників різних соціальних станів у руський народ, одне з провідних місць належить мові.

Отже, мовна ситуація XVI – першої половини XVII ст. на українській території передбачала задоволення комунікативних, культурно-освітніх та релігійних потреб суспільства п'ятьма мовами – українською (руською), церковнослов'янською, грецькою, латинською та польською. В адміністративно-правовій галузі українська мова реалізувала свої функції разом з польською та латинською, у церковно-релігійній сфері протистояла традиційній церковнослов'янській, в системі освіти забезпечувала навчальні потреби разом з іншими мовами.

Виступаючи як повноцінний у функціональному аспекті код, українська (руська) мова виявляла свій внутрішній потенціал, який міг би розкритися за сприятливих суспільних та культурних обставин, реалізуючись у різних стилях. Високий суспільний статус і престиж української мови у тогочасному суспільстві чи не перше виявляв її важливу функцію як засобу соціальної солідарності українців.

1. Історія української культури. – Т. 2. Українська культура XIII – першої половини XVII ст. – К., 2001.
2. *Тимошенко П. Д.* Хрестоматія матеріалів з історії української літературної мови / П. Д. Тимошенко. – Ч. I. – К., 1959.
3. *Фаріон І.* Природа мовного престижу (на матеріалі старослов'янської та латинської мов) / І. Фаріон // Вісник Львівського університету. Серія філологічна. – Вип. 34. – Ч. II. – Львів, 2004. – С. 24–30.
4. *Фрік Девід А.* Мелетій Смотрицький і руське мовне питання / Фрік Девід А. // ЗНТШ. – Львів, 1992. – Т. 224. – С. 210–229.
5. *Голубев С.* История Киевской духовной академии: Период домогилянский. – К., 1886. – Вип. 1.

Використані джерела

6. Archiwum ksiąząt Lubartowiczow Sanguszkow w Sławucie. – Lwow, 1910. – Т. VI-VII.
7. Акты, относящиеся к истории Западной России, собранные и изданные Археологической комиссією. – т. III. – СПб, 1848; т. IV. – СПб, 1851.
8. Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археологической. – т. I. – СПб, 1863.
9. Архив Юго-Западной России, издаваемый Временной Комиссією для разбора древних актов, высочайше учрежденной при Киевском военном, Подольском и Волынском генерал-губернаторе. – К., 1909, – Ч. 8, т. III.
10. *Вишенський Іван.* Твори. – К., 1959.
11. Документи Львівського Ставропігійського братства: рукопис кін. XVI – серед. XVII ст. – Зберігається у Центральному державному історичному архіві у Львові, ф. 129, оп. 1.
12. Духовнии Бесѣды. – Вільна, 1627. – Зберігається у Відділі рідкісної книги Львівської наукової бібліотеки ім. В. Стефаника НАНУ, шифр II Ст. 2672.
13. Євангеліє учительное. – Св'є, 1616. – Зберігається у Відділі рідкісної книги Львівської наукової бібліотеки ім. В. Стефаника НАНУ, шифр IV Ст. 531.
14. Лїкарство на ѿспалый оумысль чоловѣчій. – Острог, 1607. – Зберігається у фондах Львівського державного історичного музею, шифр Сд 176.
15. Свідчення возного про вручення позову в суд і уповноваження на сейм князеві Семенові Ликові в м. Лубни. – Зберігається у Центральному державному історичному архіві у Львові, ф. 181, оп. 2.
16. Унія греків з костьолом римським. – Вільна, 1595 // Русская историческая библиотека. Литовска метрика. – Пг., 1882. – Т. VII.

**THE ROLE OF AUTHORITIES AND CHURCH IN FORMATION OF THE
STATUS AND PRESTIGE OF THE UKRAINIAN LANGUAGE
IN THE 16TH – FIRST HALF OF 17TH CENTURY**

Ulyana Dobosevych

*Ivan Franko National University in Lviv
vul. Universytetska 1, Lviv, 79000, Ukraine,
u-lana@hotmail.com*

Based on written texts the paper examines peculiar features of language situation and processes of establishing the Ukrainian languages in various social spheres. It outlines the status of the Ukrainian language as an official one in business documentation, its usage in the religious writing and education. The author describes the formation of features of ritual and apostolic languages. Conclusions are made as to the language situation where communicative, cultural and educational needs were met in five languages.

Key words: language situation, Ukrainian literary and written language, status, prestige, language functions.

**РОЛЬ ВЛАСТИ И ЦЕРКВИ В ФОРМИРОВАНИИ
СТАТУСА И ПРЕСТИЖА УКРАИНСКОГО ЯЗЫКА
В XVI – ПЕРВОЙ ПОЛОВИНЕ XVII**

Ульяна Добосевич

*Львовский национальный университет имени Ивана Франко
ул. Университетская, 1/234, 79001, Львов, Украина,
u-lana@hotmail.com*

На материале письменных текстов рассмотрены особенности языковой ситуации и процессы утверждения украинского языка (русской мови) в разных общественных сферах. Очерчен статус украинского языка как официального в деловой документации, его употребление в религиозных письменных текстах и образовании. Раскрыт процесс формирования признаков ритуального и апостольского языков. Сделан вывод о языковой ситуации, в которой удовлетворение коммуникативных, культурных и образовательных потребностей осуществлялось на пяти языках.

Ключевые слова: языковая ситуация, украинский литературно-письменный язык, статус, престиж, функции языка.

Стаття надійшла до редколегії 21.09.2013

Прийнята до друку 11.10.2013